

'תכלית הבריאה היא האיש': מעמד האישה להלכה ולמעשה בפולמוס על אופי ההדרכה הזוגית בחברה החרדית

יצחק הרשקוביץ

הקדמה

החברה החרדית מתאפיינת מימים ימימה בסגירות ובחשדנות כלפי יסודות של התרבות המערבית,¹ ובמידה רבה כבר הורתה של התנועה האורתודוקסית, שמתוכה צמחה לימים החרדיות, נעוצה בהתרחקות מהמפגש עם התרבות הכללית.² מכיוון שאלה פני הדברים, שאלות של הנהגה בין איש לאשתו וכן סוגיות של הכנסת יסודות טיפוליים מקצועיים מערביים לסוגיות פנים-משפחתיות צפויות להיות טאבו. עם זאת, בעשורים האחרונים דווקא בכל הנוגע לדיון על הקשרים שבין איש לאשתו אנו מוצאים לגיטימציה גוברת והולכת להעלאת הנושא,³ ובו בזמן הולכת החברה החרדית ונפתחת להכרה בחשיבותו

1 לעיון עדכני באופייה של החברה החרדית וביחסה לטובב ראו קימי קפלן ועמנואל סיון (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?**, ירושלים ותל אביב תשס"ג. על החברה החרדית בארצות הברית ראו Chaim I. Waxman, 'The Haredization of American Orthodox Jewry', *Jerusalem Letters*, 376 (1998)

2 ראו יוסף שלמון, 'התגובה האורתודוקסית במזרח אירופה לחילוניות: ראשית האורתודוקסיה במזרח אירופה', בתוך: מיכאל פ' מאך ויורם יעקובסון (עורכים), **היסטוריוסופיה ומדעי היהדות**, תל אביב תשס"ה, עמ' 299-310; יעקב כ"ץ, 'האורתודוקסיה כתגובה על יציאה מן הגטו ועל תנועת הרפורמה', **קהל ישראל**, ג (תשס"ד), עמ' 135-146; אליעזר שביד, 'האם היהדות היא "עולם נבדל" או תרבות?', בתוך: אבי שגיא, דב שוורץ וידידיה צ' שטרן (עורכים), **יהדות פנים וחוץ: דיאלוג בין עולמות**, ירושלים תש"ס, עמ' 407-415; אליעזר גולדמן, 'הגות יהודית-אורתודוקסית מול המודרנה', **מחקרים ועיונים: הגות יהודית בעבר ובהווה**, ירושלים תשנ"ז, עמ' 141-158.

3 David S. Ribner, 'Ejaculatory Restrictions as a Factor in the Treatment of Haredi (Ultraorthodox) Jewish Couples', *Archives of Sexual Behavior*, 33, 3 (2004), pp. 308-303; William D. Petok, 'Religious Observance and Sex Therapy with an Orthodox Jewish Couple', *Journal of Sex Education and Therapy*, 25 (2001), pp. 22-27; David S. Ribner, 'Determinants of the Intimate Lives of Haredi (Ultra-Orthodox) Jewish

של הייעוץ המקצועי (פסיכולוגיה, עבודה סוציאלית, טיפולים זוגיים וכדומה). ואולם גם כאן מדובר בתמורות מאוחרות בהשוואה לחברה הכללית.⁴ במאמר זה אבקש לבחון מקרה מוקדם יחסית של התעסקות בסוגיות רגישות אלה שהתרחש במחצית השנייה של שנות השבעים, אז התעורר דיון פנים-רבני בעקבות פרסומו של הספר פרקי הנהגת הבית מאת צבי דב טראוויש.⁵ טראוויש, רב חרדי, היה דמות חינוכית מפורסמת בארצות הברית, שם שימש גם כמטפל זוגי ולפרקים אף ייעץ לבעיות פרוין.⁶ כעשור לאחר פרסום הספר הואשם והורשע טראוויש בהתחזות, שכן לא הייתה לו כל הכשרה מקצועית לטפל בבעיות פוריות. הוא הואשם גם בתקיפה מינית של הנשים שטיפל בהן. טראוויש אף הוסיף חטא על פשע והמשיך לייעץ גם לאחר שהוכח שאכן אין לו כל הכשרה, וכיוון שכך הואשם בשנית.⁷

- Couples', *Sexual and Relationship Therapy*, 18 (2003), pp. 53-62
- 4 ראו גבריאל ויל, 'פסיכולוגיה חינוכית במערכת החינוך החרדית', בתוך: גבריאל וייל (עורך), פסיכולוגיה חינוכית בחברה רבת-תרבותית, ירושלים תשס"ח, עמ' 39-55; הפציה לפשיץ, 'יחסה של החברה החרדית לאדם החריג: מאפקט ה"סטיגמה" לאפקט ה"הסתגלות"', בתוך: מאיר חובב ופסח גיטלמן (עורכים), מבידול לשילוב, ירושלים תשס"ו, עמ' 147-177; אליעזר ויצטום, 'ביטוי מצוקה נפשית אצל חרדים: הבניה נרטיבית והתערבות נרטיבית רגישת-תרבות', חברה ורווחה, יח, 1 (תשנ"ח), עמ' 91-123. עוד ראו אורית יפה, 'סמכות פדגוגית נשית וגבולותיה: חינוך ופסיכולוגיה, טקסט ופרקטיקה בגני ילדות חרדיים', בתוך: קימי קפלן ונורית שטדלר (עורכים), מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל, ירושלים תשס"ט, עמ' 31-56. ראו גם Vivian K. Burt & Maja Rudolph, 'Treating an Orthodox Jewish Woman with Obsessive-Compulsive Disorder: Maintaining Reproductive and Psychologic Stability in the Context of Normative Religious Rituals', *American Journal of Psychiatry*, 157 (2000), pp. 620-624; Bert Cunin, Beth Cunin & Sharona Cunin, 'Psychotherapy with Orthodox Jewish Patients: On Clarifying Distortions and Conflicts', *Journal of Psychology and Judaism*, 16 (1992), pp. 123-131
- 5 צבי דוב טראוויש, ספר פרקי הנהגת הבית (עורך שלמה זלמן רבר), מונסי, ניו יורק 1976. מהדורה חדשה יצאה לאור בירושלים 1983. חלקו השני של הספר מתייחס כולו למצוות עונה (המצווה של קיום יחסי אישות בין בני הזוג, מצווה שמוטלת על הגבר כחובה כלפי אשתו). במאמר זה לא נתייחס לנקודות שעולות מהדיונים שם, אלא נתמקד בחלקו הראשון של הספר, העוסק בענייני הניהול השוטף של הבית היהודי. כמה שנים מאוחר יותר יצא הספר לאור גם במהדורה אנגלית: Tsvi D. Travis, *The Jewish Marriage: The Torah's Advice for a Successful Marriage and for Overcoming its Inherent Difficulties* (translated by R. Shapiro), New York 1985
- 6 טראוויש ורעייתו ניהלו כמה שנים מחנות קיץ לנערות במדינת ניו יורק. פרסומים על המחנה שלהם מצויים בכתבי עת רבניים בארצות הברית. ראו המאמר, 10, 6 (תשי"ט), עמ' 60.
- 7 סוגיה זו נסקרה בהרחבה בעיתונות הארצית והמקומית בארצות הברית. אזכור ראשוני שלה ראו: <http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html?sec-health&res=9A0DE5D8103DF930A35757C0A960948260>. (אוחזר בדצמבר 2009). עוד אזכורים שמתארים את השתלשלותה של הפרשה ואת התפתחותה מצויים ב-*Palladium Times* (9.4.1986) וכן ב-*Empire Report* (9.5.1986).

מעמד האישה להלכה ולמעשה בפולמוס על אופי ההדרכה הזוגית בחברה החרדית

עם זאת, לעובדות מאוחרות אלה אין כל קשר לעובדה שספרו זכה עם פרסומו לתהודה בעולם הרבני, תהודה שהובילה הן לתרגומו של הספר במהדורה מיוחדת לציבור הדובר אנגלית, והן למאמר ביקורת בעיתונות הרבנית.⁸ טראוויש עצמו היה במהלך השנים בקשר עם הרבי מלובביץ' ובין השאר התייעץ עמו בסוגיות חינוכיות בכלל ובסוגיות של חינוך בנות במחנות הקיץ בפרט.⁹

אף שהמחבר היה מטפל זוגי בארצות הברית, את ספרו הוא כתב בעברית, ומהדורתו השנייה אף יצאה לאור בארץ. התוספת של הסכמת בד"ץ העדה החרדית בירושלים וכן שפתו של הציבור מעידות שהוא מוען לקהילות החרדיות בארץ ישראל לא פחות מאלו שבארצות הברית. אדרבה, ככל הנראה בארצות הברית לא רווח השימוש בספר משום פער השפה.¹⁰

ספרו של טראוויש עורר את חששו של הרב מנשה קליין, אחד מחשובי הפוסקים החרדים במאה העשרים, בכל הנוגע לשינוי במעמדה של האישה החרדית וכן בנוגע לשינוי כולל במבנה המשפחה מכוח תמורות אלה.¹¹ ר"מ קליין, תלמיד חכם שזכה אף

8 ראו רשימתו של הרב מאיר אמסעל, בהמאור, 29, 9 (תשל"ז), עמ' 86. ביטאון המאור, יחד עם הפרדס בהוצאת שמחה עלברג, היה אחד משני הביטאונים החשובים ביותר של העולם הרבני בארצות הברית עד שנות השמונים. אמסעל מתאר את טראוויש כ'מומחה גדול במקצוע הזה', ואף מגדיל לעשות ומתאר את נחיצותו של הציבור גם לקהל שאינו דובר אנגלית באמרו: 'מיד במבטי הראשון יעצתי להמו"ל [...] פעלדהיים [...] להשתדל מיד להעתיק את הספר ולהוציאו באנגלית, כי הוא חיבור נחוץ בזמן הזה'. רק שמונה שנים לאחר מכן פורסמה מהדורתו האנגלית של הספר. עוד ראו במוריה, יג, א-ב (תשמ"ד), עמ' קכג.

9 ראו הרב מנחם מנדל שניאורסון, אגרות קודש, טז, ניו יורק תש"ן, עמ' רכח-רכט; שם, יט, ניו יורק תש"ן, עמ' 122-123, 193-195.

10 ראו בהקדמה של המהדורה האנגלית: 'Since Rabbi Travis' original Sefer was printed in 1976, 10,000 copies have been sold, offering the keys to Sholom Bayis to thousands of couples. Its popularity has led to the printing of a brand-new edition in Eretz Yisroel, which will be coming forth soon in America also. Similarly, it was felt that the English-speaking religious Jew would benefit greatly by translation of the work into the vernacular' (p. 11)

11 למקורות ספורים על מעמד האישה בחברה החרדית וההתפתחויות שחלו בו בעשורים האחרונים ראו תמר אלאור, משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות, תל אביב תשנ"ג; יעל שנקר, "עזרת נשים" משלך: על אפשרויות הכתיבה בחברה החרדית הנשית, בתוך: אריאל הירשפלד, חגן חבר ויהושע לוינסון (עורכים), ספרות ומרד, ירושלים תשס"ח; סימה זלצברג, 'קולה של הבת ומעורבותה בתהליך ההשתדכות בחסידות "תולדות אהרן"', להיות אשה יהודייה, 4 (תשס"ז), עמ' 185-206; אורה כהן, 'הפרדה מגדרית בהלכה', להיות אשה יהודייה, 3 (תשס"ה), עמ' 153-172. עוד ראו את רשימותיו של מנחם פרידמן, 'האשה החרדית', בתוך: יעל עצמון (עורכת), אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 273-290; הנ"ל, 'כל כבודה בת מלך חוצה?: האשה החרדית', בתוך: דוד יואל אריאל, מאיה ליבוביץ ויורם מזור (עורכים), ברוך שעשני אשה?, תל אביב תשנ"ט, עמ' 189-205. סוונה השל העירה כי הטיפול בנשים יהודיות מרקע דתי מחייב היכרות מעמיקה עם מוסכמות החברה שהן חיות בה ועם המגבלות האפיסטמולוגיות שלהן כאישיות נבדלת, כתוצאה

למעמד של אדמו"רות,¹² הוא אחד ממובילי הקו ההלכתי הקיצוני בעולם הפסיקה החרדי. לא רבות נכתב עליו, אף שעד כה ספרי השו"ת שלו כוללים 17 כרכים.¹³ ככלל ניתן לאתר בפסיקותיו גישה שמקדשת את מנהגי ישראל באירופה בכלל ואת מנהגי האורתודוקסיה ההונגרית בפרט.¹⁴ כנגזרת מכך, ביטא ר"מ קליין פעמים רבות גישה קפדנית ושמרנית ביחס לנשים וביחס ליהודים שאינם שומרי תורה ומצוות.¹⁵

את גישתו השמרנית מבטא הרב קליין בדרכים רבות, אבל כאן המקום להעיר על צירוף שמופיע באופן תדיר בספריו: 'מנהג אבותינו'. ביתר שאת ביקש הרב קליין להחיל עיקרון זה בכל הנוגע לנשים, כאשר בתשובה שנוגעת לשאלת כיסוי הראש והזרועות לנשים ששוהות בתוך ביתן טען (בניגוד להוראת התלמוד ורוב מוחלט של הפוסקים):¹⁶

ודע דמנהג אבותינו ואבות אבותינו לקצץ שערות נשים נשואות כמבואר בכל האחרונים ז"ל ונסתפקו מתי התחיל מנהג זה ומאיזה טעם הוא, וקצתם נתנו טעם מזוהר [...] וקצתם כתבו מהא דמבואר בזוהר דשערות שגדלו בעת נדתם מזיקין, וקצתם כתבו דהוא מתקנת ועד ארבע הארצות [...]

משנים של הייררכיה פטריארכלית מובנית. ראו: Susana Heschel, 'Jewish Feminism and Women's Identity', in: Rachel Josefowitz-Siegel & Ellen Cole (eds.), *Jewish Women in Therapy: Seen but Not Heard*, New York 1991, pp. 31-39

12 מכהן כאדמו"ר מאונגוואר ומחלק את זמנו בין ירושלים לניו יורק. נוהג לחתום על ספריו ואיגרותיו בתואר 'מנשה הקטן' (כפירוש שמו, קליין).

13 שו"ת משנה הלכות, א-יז, ניו יורק תשכ"א-תשס"ט. להערכה קצרה של משנתו ראו Michael J. Broyde, 'A Jewish Law View of World Law', *Emory Law Journal*, 54 (2005), pp. 79-96, note 46

Louis Jacobs, 'Praying for the Downfall of the Wicked', *Modern Judaism*, 2 (1982), pp. 298-310

14 כך הציגו פרופ' מארק שפירו בכנס בין-לאומי בנושא: 'Schism, Sectarianism and Jewish Denominationalism: Hungarian Jewry in a Comparative Perspective'. הכנס התקיים באוניברסיטת מרכז אירופה, בודפשט, בתאריכים 13-15 באוקטובר 2009. בהרצאתו שכתרתה: 'Hungarian Ultra-Orthodoxy and its Post-World War II Halakhic Legacy: The Case of Rabbi Menashe Klein', ביקש שפירו לשרטט את מבנה הפסיקה של ר"מ קליין וכן את מקורות השפעתו. עוד עמד שפירו על מיעוט המקורות המחקריים העוסקים במשנתו.

15 בעניין בעלי תשובה ראו ר"מ קליין, שו"ת משנה הלכות, חלק ב, סימן לה; חלק ג, סימן רכב; חלק ז, אבן העזר, סימן ריד; חלק ט, חושן משפט, סימן תה; חלק י, אורח חיים, סימן עו; יא, אורח חיים, סימן תצט; ועוד. לעמדות שנויות במחלוקת ביחס למעמדן של נשים ראו למשל משנה הלכות, חלק ה, סימן רכו; חלק ז, סימן רלה; חלק יב, סימן צב; שם, סימן שנת. עוד ראוי להעיר לחילופי המכתבים בינו ובין האדמו"ר ר' פינחס מנחם אלטר מגור, בעל הפני מנחם, שהובאו בספר פני משנה, ניו יורק תשס"ה, עמ' קיז-קיט. באיגרת זו מבקש האדמו"ר מגור מקליין לשנות ממנהגו ולהוסיף בהזמנת חתונת ילדיהם גם את העובדה שרעייתו מזמינה את האורחים, ולא רק הוא לבדו (אין הכוונה להזכירה בשמה, כי אם רק להזכיר את עובדת קיומה של רעייתו).

16 משנה הלכות, חלק ה, סימן רמג.

מעמד האישה להלכה ולמעשה בפולמוס על אופי ההדרכה הזוגית בחברה החרדית

ואני הקטן מצאתי שהוא היה כבר מנהג הראשונים ז"ל, מובא בשו"ת תשב"ץ ח"ג סי' רצ"ט שכתב לענין המתנות שנתנה האם לבתה ביום קציצת הפאות, אם הם צאן ברזל או נכסי מלוג [...] והנה מבואר דהי"ה] משפט הבנות לקצוץ הפאות לאחר הנשואין, והגם שלא ידוע לן האיך נעשית, אמנם כיון שראינו לאמותינו שנהגו ג"כ לקצוץ השערות, והני נשי דידן ודאי ממנהג זה קבלו, ויסודו בהררי קודש, ועכ"פ מבואר דכבר נהגו לקצוץ שערות בימי הראשונים ז"ל וק"ל וק"ל להבין].

המקורות הלא-הלכתיים (כדוגמת הזוהר, פנקס ועד ארבע הארצות וכדומה) שהביאו האחרונים לא סיפקו את הרב קליין שכן מעמדם ההלכתי חלש יחסית. ואולם גם הלימוד שלו, המוקשה והמחודש מאוד, נועד כל כולו לאשרר ולתת תוקף ל'מנהג אבותינו' לקצוץ את שער ראשן של הנשים. כאן המקום להעיר שהרב קליין מרבה להביא מקורות לא-הלכתיים בכתביו ופעמים רבות הוא רואה בהם מקורות בני תוקף שמסייעים לליבון ההלכה.¹⁷

בהמשך לקו זה הביע הרב קליין עמדה נחרצת בנוגע לאיסור על בחורים לראות את כלותיהם לפני השידוך עמן, מתוך הגנה תקיפה על מנהג הקדמונים לנוכח המודרנה:¹⁸

וידעתי כי רבים יתמהו מה לן בדור הזה ובמדינה זו לספר ולהנהיג מנהגים קדמונים אלטרצאטישע, הלואי שנוכל להמשיך מעמד כפי שהוא, ומי ישמע לדברים כאלו לילך אחורנית בזמן שכל העולם מקדים בכל מיני חדשות. החרדים לדבר ה' ידאבו לבם בזכרם ימות עולם ומי יתנני כירחי קדם כשכל בית ישראל בקדושה וטהרה כשמחך יצירך בגן עדן מקדם, אבל בדור הזה מה נעשה לו ותפסת מרובה לא תפסת, והפרוצים צחוק יצחקו. אמנם נשארנו לנו עוד לפליטה בס"ד מעט מבני עליה בחורים המסולאים בפז שומרי תורה אמיתים שרוצים לדעת דבר ה' בלי פשרות וחדשות וכפתגם מרן הח"ס [החתם סופר] חדש אסור מן התורה.¹⁹

עמדותיו השמרניות של הרב קליין הולידו מטבע הדברים גישה שאיננה מקדמת בברכה כל חידוש בשאלת מעמד האישה בכלל ומעמדה בקן המשפחתי בפרט, ובשל כך תקף בחריפות את ספרו של טראוויש, ובתשובה מפורטת ביקש להפריך כמה וכמה ממסקנותיו הראשיות. לימים אף טרח וחיבר חיבור מיוחד שמציג את מבנה הבית היהודי ואת מודל הזוגיות הרצוי בתוכו, הן כתגובה לטראוויש והן ככר לשתיחת עמדותיו העקרוניות בסוגיות נוספות.²⁰

17 ראו Jacobs, 'Praying for the Downfall of the Wicked' (above f. 13), pp. 303-304

18 משנה הלכות חלק ז, סימן רלה.

19 ראו גם שם, חלק יד, סימן לד, שם אסר מכוח טעם זה על עדי הקידושין לראות את פני הכלה בטרם ימסור לה הבעל את טבעת הקידושין.

20 הרב מגשה קליין, משנה בפרק האיש מקדש [...] ונלווה אליו קונטרס בית רחל, ניו יורק תשל"ז. החיבור משנה בפרק האיש מקדש יצא לאור לראשונה ב-1976, והוא נועד לתת מענה לבחורים שנמצאים בתקופת השידוכים שלהם. במהדורה מאוחרת יותר הוסיף הרב קליין לחיבור את

ספר פרקי הנהגת הבית

ספרו של טראוויש יצא לאור בכמה מהדורות, וזכה לתפוצה לא מעטה.²¹ ככלל, מגמתו של הספר להטיל את מלוא האחריות לגורלו של הבית היהודי על הבעל, ועל הבעל בלבד.²² אין ספק שהרקע לכתובת החיבור והאחריות הכבדה שטראוויש מטיל על כתפיו של הבעל מקורם בפטריארכליות של החברה החרדית, פטריארכליות שהביאה לידי גגיעה חמורה במעמדן של נשים ולהתייחסות מזלזלת ולא שוויונית כלפיהן. המתבונן בנקודות שטראוויש עוסק בהן מקבל תמונת עולם עגומה למדי של החברה שבה חי ופעל, כדוגמת הצורך לשחרר את האישה מכבליו הכלכליים של בעלה במובן ההיתר להשתמש בממון המשותף; החשיבות של בילוי זמן משותף במסגרת הבית; הזוהרות מיחס מעליב ומזלזל, מאלימות מילולית ומפריקת כעסים ותסכולים בתוך הבית פנימה; מתן הלגיטימציה לעיסוקי פנאי של האישה, ולא ראייתה כטבחית וכעוזרת ניקיון. כל אלה ועוד מורים שהחברה שחי בה טראוויש ושלשמה נועד ספרו אינה מתאפיינת בשוויוניות יתר, בלשון המעטה.

עם זאת, כמו שאראה להלן, בבואו לתקן מציאות חברתית קשה זו, תיקון שלא יהיה מופרך להעריך שהוא תוצר של חשיפה לערכים מודרניים וליברליים שאפיינו את החברה

הקונטרס בית רחל, שנועד להקל על מצוקותיהם של זוגות צעירים שנמצאים פעמים רבות במבוכה בהתנהלותם הזוגית ומגיעים לגירושין.

21 להתייחסויות לספר בכתבי העת התורניים בזמנו ראו לעיל הערה 8. לעוד התייחסויות אליו ראו טוביה פרי, 'חינוך או פעילות מעורבת בגיל ההתבגרות: שיקולים פסיכולוגיים', בתוך: אמנון בזק, שמואל ויגודה ומאיר מוניץ (עורכים), על דרך האבות: שלושים שנה למכללת יעקב הרצוג, אלון שבות תשס"א, עמ' 163-175. ראו גם רשימתה של המטפלת הזוגית הדתייה רבקה שמעון, 'היה היה ריוק בודד', אתר nrg, יהדות, 9.5.2006: <http://www.nrg.co.il/online/11/ART1/419/557.html> (אוחזר ב-11.1.2010). בספרות החרדית הענפה של 'שלום בית' שנכתבה מאז פרסומו של פרקי הנהגת הבית, רווחים חיבורים משני סוגים. האחד הוא ליקוטים מדברי הקדמונים (חז"ל, הראשונים והאחרונים) בצירוף כותרות וראשי פרקים בלבד; והאחר הוא שיחות רעיוניות על חשיבותו של התא המשפחתי וכן על שלבים בחיי המשפחה. רוב השיחות הללו יונקות באופן כזה או אחר מספרות בעלי המוסר ולעתים גם מהספרות החסידית. קיימת סוגה מובחנת של ספרות לחרדים בני עדות המזרח, שבה מקורות ההשראה הם רבנים יוצאי עדות אלה וגם ההסכמות על החיבורים הן מפרי עטם של תלמידי חכמים ממוצא דומה (במקום אחר ראוי לעמוד על תרומתן של נשים מחברות לענף ספרותי זה). המכנה המשותף לרוב החיבורים, לצד יניקתם הרבה אלה מאלה שניכרת לכל המתבונן בהם בסקירה אחת, הוא מיעוט הציון של מקורות המשנה שמהם נדלו הדברים. יתרה מזאת, בספרות זו היעדרה של רשימת מקורות מסודרת מובן מאליו. לפיכך אין בידינו כלים לאתר את השפעתו של טראוויש על ספרות ההדרכה מסוג זה, אבל לנוכח תפוצתו הרחבה של החיבור וכן ראשוניותו, אפשר רק לשער שרבים מהמחברים שבאו בעקבותיו עשו בו שימוש מסוים.

22 ראו לדוגמה במהדורה השנייה: 'הבעל בעומדו להקים בית', עליו להשתית את יסודותיו על בסיס זה, ולעולם לא ימוש הדבר מזכרונו. וידע נאמנה: אם הוא חפץ שאשתו תתייחס אליו בהתאם לרצונו וכיאות לאשה כשרה, לשמור את מוצא פיו, לעמוד לימינו ולהיות לו לעזר בעל עת, ובכל מצב, הרי הדבר תלוי בו' (עמ' צז).

מעמד האישה להלכה ולמעשה בפולמוס על אופי ההדרכה הזוגית בחברה החרדית

האמריקנית הכללית וכן את החברה הישראלית הכללית, השתמש טראוויש במערך רעיוני ומעשי שאיננו מאדיר ומעצים את הנשים באופן מהותי. יתר על כן, בהטילו את כל האחריות לזוגיות ולבית על כתפיו של הבעל, הדיר בעצם טראוויש את האישה ממקומה השוויוני בזוגיות, והעניק לגיטימציה ליחס בלתי מעריך כלפיה מסוג חדש. ואולם עוד קודם שניגע בתוכנו של הספר, ברצוני להעיר עליו כמה הערות מבניות, ובעיקר על ההבחנה בין שתי מהדורותיו המרכזיות.

במהדורה הראשונה, שיצאה לאור ב-1976, מוצג המחבר בעמודו הראשון בשמו בלבד. מנגד, במהדורה השנייה נוסף לשמו גם התואר: 'מנהל מכון לייעוץ חיי משפחה לאור התורה'. גם הגדרת הספר השתנתה ממהדורה למהדורה. במהדורה הראשונה הייתה כותרת המשנה:

ביאור עצות התורה השלמה שלנו לבעיות בחלקי שלום בית ומפסידיה. לתועלת לא רק מי שנבוכ בענין, ולמי שרוצה לשפר את מעשיו, אלא גם לכל מי שרוצה להיות בטוח שממלא חובתו בעולם.²³

בכותרת זו ביקש טראוויש להדגיש את שאיפתו לכונן מערכת זוגית שהולמת את דרך החיים התורנית של קהל היעד שלו. הלשון שבחר בה מושתתת בבירור על לשונו של רמח"ל בספרו הפרוגרמטי **מסילת ישרים**,²⁴ ספר שנעשה אחד מחיבורי היסוד המוסריים בעולם הישיבות.²⁵ מנגד, במהדורה השנייה עוצבה כותרת המשנה בשינוי מה:

פרקי הדרכה בעניני שלום-בית, הטיפול במרכיביו החיובים לאור תורתנו הקדושה ובהכוונת חז"ל והספרים הק' [דושים] לכל מי שרוצה להיות בטוח שממלא חובתו בעולם.

בדומה להוספת תארו של טראוויש, גם כאן אנו מוצאים הצהרה מפורשת ביחס למגמה הטיפולית של ספרו וצמצום מקומה של התורה כגורם משפיע בתהליך הטיפול. במהדורה הראשונה היו העצות כולן עצות מן התורה, ומכאן שטראוויש הציג עצמו כמתווך גרדא, ואילו כאן ההדרכה היא 'לאור' התורה, ו'בהכוונת' חז"ל.²⁶

- 23 ובדומה לזה נכתב במהדורה הראשונה: 'זוה כל הספר, עצות התורה השלמה שלנו' (עמ' לב).
- 24 'יסוד החסידות ושרש העבודה התמימה הוא שיתברר ויתאמת אצל האדם מה חובתו בעולמו [...] שביאתו לעולם אינה אלא לתכלית זוה, דהיינו, להשיג את הקירבה הזאת במלטו נפשו מכל מונעיה ומפסידיה'. אצל רמח"ל המבוכה מוצגת כגורם המרכזי בעיכוב האדם מבחינה מוסרית (שם, פרק ג). ראו ציטוטים נרחבים מרמח"ל בספרו של טראוויש (לפי עמודי המהדורה הראשונה): עמ' כו, לב, מח, נא, קסד ועוד. טראוויש משתמש גם בכלים סגנוניים רבים של רמח"ל, כדוגמת המבנה של 'בביאור עבודת [...] ומפסידי [...] וההרחקה מהם', מטבע הלשון השגורה בכל פרקי **מסילת ישרים**.
- 25 ראו דב רפל, 'מסילת ישרים: חינוך באמצעות אינדוקטרינציה', **הגות בחינוך היהודי**, ב (תש"ס), עמ' 173-182. עוד ראו דב כץ, **תנועת המוסר**, א, ירושלים תש"ו, עמ' 73-75, 139-138. ראו גם עמנואל אטקס, **רבי ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר**, ירושלים תשמ"ב, עמ' 73-74, 99.
- 26 ובדומה לזה נכתב בשלהי הפרק הראשון במהדורה השנייה: 'כללו של דבר, השגה הגדולה ביותר

עוד הבחנה בין שתי המהדורות, שגם היא מתמקדת בעיקר בשוני מבני ובאופן הצגת מטרתיו של הספר, היא סופה של ההקדמה. במהדורה הראשונה הביא טראוויש בעמוד חדש ובאותיות בגופן שונה קטע שאורכו שמונה עמודים וחצי, ובו הוא מבהיר שיש פער בין האופן שבו כתב את ספרו, ובו הטיל את מלוא האחריות לאווירה בבית על הבעל, ובין האמת הצרופה. לפי שיטתו גם לאישה תפקיד בהובלת דרכו של הבית, וגם עליה מוטלת אחריות לאקלים שבו.²⁷ ואולם חשוב לציין שגם כאן טראוויש איננו פונה אל האישה כבת שיח:

קורא נאמן, ספר זה נכתב לבאר חובות הבעל בבית הישראלי. ואמנם מן הראוי היה שנכתוב ספר גם אודות חובות האשה ואם יישר חילנו אולי נזכה גם לזה. אך כיון שבכל הספר נאריך בחובות האיש, נקדים כאן מלים ספורות אודות חובות האשה.²⁸

גם אחרי הקדמה זו, במהלך הקטע כולו, טראוויש מתייחס אל האישה רק בגוף שלישי. מנגד, במהדורה השנייה הוא משנה את נימת הרצאתו – מבחינה מבנית, אבל לא מבחינה תוכנית. ראשית, הקטע מתחיל בכותרת: 'הקדמה שנייה – מיועדת לאשה'.²⁹ כלומר טראוויש מוצא בנשים בנות שיח. גישה זו באה לידי ביטוי גם בהמשך דבריו, בפנייתו בגוף שני אל הנשים: 'בת ישראל! כפי שעניך רואת [...]',³⁰ 'בת ישראל! מדברי [...]' קבלת תמונה ברורה מהו היחס הדרוש והרצוי מהאשה אל בעלה.³¹ אבל יש לציין שגם במהדורה זו טראוויש משמר על פי רוב את הדיבור אל הנשים בגוף שלישי. עם זאת, עד כה לא הצלחתי לאתר שוני מהותי בגוף הטקסט בין שתי המהדורות.³² אדרבה! עלעול מדוקדק בספר – וכן במהדורתו האנגלית, שהיא תרגום מילולי ונאמן למקור של המהדורה השנייה – מגלה שהעקרונות שהנחו את טראוויש במהדורה הראשונה עומדים בעינם. דומה שהשינויים היחידים שביצע אינם אלא בקליפת הספר, אך לא במהותו. את דבריו הוא מבטא בבירור בפרק השני, שכותרתו 'גודל מתנת הבורא בנתנו לנו האשה':³³

היא: חוסר ההתעניינות בענייני שלום-בית, ואי תשומת הלב להוראות ולהדרכות של חז"ל – המובאים בספר – המהווים השראות לשלום-בית אמיתי ואיתן' (עמ' כו).

27 בהקשר זה ראוי לציין שבכתיבה החרדית על זוגיות רווחת תופעה של הפניית הדברים למין הגברי בלבד. לדוגמה ראו ר"ש ארוש, בגן עדן מקדם, ירושלים תשס"ג, שם מובא (בראש הספר) איסור חמור על נשים לקרוא בספר, עד כדי הטלת חרם!

28 מהדורה ראשונה, עמ' ט.

29 מהדורה שנייה, עמ' י.

30 שם.

31 שם, עמ' יא.

32 להבדל אחד חשוב, לפחות מבחינת המינוח, ראו הערה 50.

33 עמ' לד. כך במהדורה הראשונה. במהדורה השנייה מיתן טראוויש את הכותרת ושינה אותה ל'חשיבותה של האשה לאיש'.

מעמד האישה להלכה ולמעשה בפולמוס על אופי ההדרכה הזוגית בחברה החרדית

אף אחר בריאת האשה אין כאן שותפות. אלא, וטול כלל זה בידך, תכלית הבריאה היא האיש, והקדוש ברוך הוא נתן לאיש מתנה שתעזור לו, והיא האשה.³⁴

שלא כמו שעשוי להשתמע בקריאה ראשונה, כוונתו של טראוויש להעצים את אחריותו של הבעל לסבלה ולכאבה של רעייתו ולהגביר את מודעותו לקשייה ולמצוקותיה, ככל הנראה על רקע מקרים רבים של חוסר הרגישות לאישה שחוה טראוויש כמטפל במפגשיו המרובים עם זוגות מהמגזר החרדי.³⁵ כך ליבת דבריו: 'ה' נותן באיש ובאשה יכולת לחיות בשלום ושלווה, דבר שלפי חוקי הטבע היה בלתי אפשרי. אך אם במציאות יהיה שלום בית ביניהם או לא, תלוי בהנהגת הבעל עם אשתו [...] והכל תלוי בבעלה. שאם מתנהג כראוי אז גם היא רוצה להתנהג כמותו'.³⁶ ואולם האישה נתפסת בעיניו רק כקטליזטור למדד קיום הייעוד האנושי של בעלה, לאמור, אם הוא אינו הולך בדרך הנכונה, אזי המתח שניצת ביניהם – שכולו באשמת הבעל, שלא העניק לרעייתו יחס ראוי ומכובד – יוביל אותו למצב ש'לא יכול הבעל לסבול יותר, ומואס בחייו'.³⁷ ואז 'ולא נשארת לו שום ברירה כי אם להתחיל בעבודת החסד כלפי אשתו, עד שיגיע למדרגת "זכה", ואז תשתנה אשתו ותהיה לו עזר נפלא'.³⁸

קורא לא זהיר עלול להתרשם שטראוויש מכיר בקיומן של תכונות נשיות אינהרנטיות, ותכונות אלה דורשות התייחסות מיוחדת במסגרת התרבותית שנשים חרדיות חיות בה. ואולם כל ניסיון להציגו באור פרוטו-פמיניסטי (ברוח משנתה של גיליגן)³⁹ נידון לכישלון. ואכן, מדי פעם בפעם טראוויש מציין תכונות נשיות (כדוגמת רגישות, תפיסת משק אחראית, החשבת המערכת הזוגית כמכוננת את המציאות ואת האישיות), ואולם הוא אינו מייחס לנשים חשיבות עצמית, כי אם רואה בהן משוכות בדרכו הרוחנית

34 בדומה לזה ראו במהדורה השנייה עמ' כח. מכאן ואילך נתייחס רק למהדורה השנייה, אלא אם כן חלו בין המהדורות שינויים בעלי משמעות. עוד ראו בעמ' נג, תחת הכותרת 'שלילת טענת השותפות': 'שחוץ מזה שאין לבעל להתייחס אל אשתו כשותפו [...] הרי גם פשטות הקרא לא משמע כן. שכתוב: "אעשה לו עזר כנגדו". כלומר, הקב"ה העניק לאדם עזרה: אשה, ואם עזרה כאן, שותפות אין כאן'.

35 חשוב לציין שהספר נכתב בשנות השבעים, ומאז חלו תמורות גדולות בכל הנוגע למעמדה של האישה בחברה החרדית האמריקנית. להלן נעיר על העברת רעיונותיו של טראוויש למציאות החיים של החברה החרדית הישראלית. בהקשר זה ראו Roberta Rosenberg-Faber, 'The Programmatic Response of the Ultra-Orthodox American Jewish Community to Wife Abuse: Social Change Within a Traditional Religious Community', *Contemporary Jewry*, 26, 1 (2006), pp. 114-157. עוד ראו: Marc S. Cwik, 'Special Issue: Peace in the Home? The Response of Rabbis to Wife Abuse within American Jewish Congregations', *Journal of Psychology and Judaism*, 20, 4; 21, 1 (1996-1997)

36 מהדורה ראשונה, עמ' לז-מג. השוו למהדורה השנייה, עמ' לא-לב.

37 מהדורה ראשונה, עמ' לט.

38 שם.

39 Carol Gilligan, *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*, Cambridge Mass. 1993

של הבעל אל עבר גאולת נפשו.⁴⁰ התכונות הנשיות אינן נמדדות מתוך ראיית האישה כסובייקט, כי אם מתוך רצון לקדם את תפקודה כיצרנית ומועילה לבית, כלומר לבעל.⁴¹ כך כתב:

מבחינת זוית ראייה זו יש להביט על האשה, ואף על פי שמטרת בריאתה ותפקידה היא: להיות לבעלה לעזר בכל עניניו בגשם וברוח, בכל זאת יתייחס אליה, כאל אדם שאינו משועבד לו בכלל, ואם תואיל לעזור, יקבל עזרתה בתודה, ואם לא תרצה לעזור לו, אל יבוא בטענות אליה, אלא שהוא יכול על ידי התנהגותו לעזור בה אהבתו אליו, שתפוזר מרצונה לעזור לו.⁴²

כלומר, העזרה לבעל היא תכלית האישה, אבל טראוויש מוחה כנגד הטקטיקה של פנייה אל האישה כאל שפחה נרצעת,⁴³ שמובילה ל'משגה הכדאיות',⁴⁴ כלומר לנהייה של הבעל אחרי תוצאות קלות יחסית של השתעבדות האישה לטווח קצר, אך כאלה שגורמות נזקים לטווח ארוך במובן של ערעור סמכותו של הבעל ופירוד החבילה הזוגית. עצם קיומה של מסגרת זוגית 'לא-זוגית' זו, ששוללת את קיומה של האישה כשותף, לא רק כשותף שווה זכויות לגבר, מדירה את האישה ממעמד סובייקטיבי אמתי. האישה איננה יש, כי אם לוואי לאתגר הזוגיות הרוחני הגברי:

אין הבורא דורש ממך להיות לה לשותף, אלא להשאר במעמד בו היית בהיותך בישיבה. שם נזדקקת לבני אדם אך ורק לפי הצורך [...] כן עתה עם האשה, יהא בעיניך כאילו הנך בחור ישיבה כל ימי חיך, עוסק בעבודתך וממלא תפקידך שבשבילו נבראת, ובשבילך נברא העולם. ואין אחר בעולמך, ואל האשה שחנן לך הבורא תתקרב, לפי הצורך גרידא, וכן כאשר יזמן לך לגמול איתה חסד, ואם תזכה והאשה תגיש לך עזרה, בודאי תשמח על שזכית לכך, ואם לא זכית לכך, תיווכח לאחר פשפוש במעשיך המקולקלים, כי הסיבה והגורם הנך,

40 למשל: 'טבעה של האשה ליהנות ולהתענג על חינה בעיני בעלה, ואליו נשואות עיניה, ולפיכך שומה עליו להשתדל, להראות לה אותו אהבה וקירוב על ידי ריבוי שיחה וריצוי [...] כי רוב הנשים זקוקות תמיד לדברי ריצוי ופיוס' (עמ' עח-עט). משכך, אופי השיחה צריך להיות מוסב על לימוד משותף (בנושאי יסוד או סיפורי צדיקים, ראו עמ' עט), אבל יש להימנע מחשיפת חסרונותיו של הבעל לפנייה, ואף: 'אל יספר לה כל קורותיו [...] כי על ידי כך היא מלמדתו אחרת ריב' (שם).

41 [ב]שיחת הבעל למטרת ריצוי, מושגת התכלית לרוב [...] כי האשה מתענגת מעצם הימצאותו ונוכחותו' (עמ' פא); 'מוטל הדבר על הבעל, למשוך את אשתו לאהבתו, על ידי שידולים ותחבולות שונות, ועל פי הכללים המבוארים באריכות' (עמ' פג). ראו למשל את המנגנון המכני שמציע טראוויש לבעל, ברצותו שרעייתו תמלא את מבוקשו: כיצד עליו לפנות אליה, מתי בקשתו תעורר התנגדות, וכיצד עליו לשכך התנגדות זו ולמנעה (עמ' צט-ק); הכותרות של קטע זה מדברות בעד עצמן: 'מהלך המחשבה של האשה', 'הפניה לאשתו כיצד?'.

42 עמ' ס; וראו גם עמ' קו.

43 ראו עמ' נו-נז.

44 עמ' נח-נט.

מעמד האישה להלכה ולמעשה בפולמוס על אופי ההדרכה הזוגית בחברה החרדית

אתה, ובך תלוי הדבר. וכאשר תשפר ותיטיב דרכיך, ישתנה יחס אשתך אליך.⁴⁵
תיאור ישיר יותר של רעיון זה מוענק לנו במהדורה השנייה: 'כלומר, אשתו מהוה קנה-
מדה, לדעת על ידיה, אם רוח המקום נוחה הימנו'.⁴⁶
והמסקנה הטיפולית של טראוויש מרחיקת לכת עוד יותר:

כאשר באים איש ואשה אל יועצים ליטול מהם עצה, הם מדברים עם שניהם, או
ביחד או עם זה שלא בפני זה, ואחר כך הם דורשים תקונים והנהגות שונות מב'
בני הזוג כדי להחזיר את השלום לכנו. אבל דע, שכאן טעותם מונחת. שהעיקר
תלוי בהנהגת הבעל עם אשתו, שכאשר הוא זוכה, אז ממילא וכהרף עין תשתנה
האשה ותהיה לו לעזר הנפלא ביותר שאפשר לצפות. והעיקר אשר על המייעצים
לעשות כאן הוא ליעץ לבעל איך להתנהג ככונת התורה.⁴⁷

לסיכום ניתן לקבוע שאף שחל שינוי סמנטי ביחסו של טראוויש אל האישה – ממעמד
של כלי שרת לטובת התעלות רוחנית של בעלה ותו לא, עד כדי הבנה מפותחת
יותר, שרואה בה גם קצת דמות של שותפה, בעלת מעמד ואף ראויה לשיח – מדובר
בהתקדמות מדודה ביותר. שכן טראוויש איננו חוזר בו מאיון מעמדה של האישה
כגורם בעל משמעות מוסרית במעשה הנישואין, אלא רק מבקש להחיל גם עליה
מקצת מן האחריות הכבדה, שאותה לא הסיר מעל כתפי הבעל. הוא איננו רואה בקשר
בין בני הזוג שותפות של אמת, אלא כלי עזר לבעל בנשיאה בעול של חי הנישואין.⁴⁸
לפי טראוויש, ככלות הכול האישה איננה מושא לדיון מוסרי וערכי, והציפיות ממנה
נותרות נמוכות ביותר מבחינת תרומתה לאקלים המשפחה. היא איננה נתפסת
כישות בעלת שאיפות רוחניות ראויות לדיון, אף שהיא מקבלת תפקיד במסע הרוחני
שעורך בעלה.⁴⁹ וכך מסכם טראוויש את הפרק העוסק ב'הבטחת חיי שלווה, כיצד?':

45 עמ' סא. והשוו לסימון דה בובואר, המין השני, תל אביב תשס"א. ראו גם יעל עצמון, 'מבוא:
היהדות וההדרה של נשים מן הזירה הציבורית', בתוך הנ"ל, **אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות**,
ירושלים תשנ"ח, עמ' 13-46; וראו גם עמ' פח, שם מביא טראוויש מסיפורי צדיקים על אודות מעשי
החסד שעשו גדולי ישראל עם זרים גמורים בכדי שבאמצעותם יוכלו להתרומם למחוזות גבוהים יותר
מבחינה רוחנית. כך מסקנתו של טראוויש שם: 'ואיתא בספרים הקדושים, כי לפעמים יורדת נשמה
לעולם והיה שבעים או שמונים שנה למען לעשות טובה ליהודי בגשמיות ובפרט ברוחניות. ומזה
ישכיל כל בעל להסיק, איך לנהוג בכגון דא כלפי אשתו [...] יתבונן היטב בגודל מצות גמילות חסד'.

46 עמ' לו.

47 עמ' מד.

48 ראו עמ' קי, תחת הכותרת 'הכלל: הקלה לבעל': 'הכלל הזה יקבל בהרבה במשימת הבעל, שלא
יצטרך לעמול בהשפעתו על רגשות לבבו, שזהו תפקיד קשה ביותר, ובמיוחד כלפי אשתו. אולם,
אם הכלל הזה יהיה לנגד עיניו תהיה דרכו סוגה בשושנים, אין עליו אלא לחלוק לה כבוד ויקר על כל
עניניה ודיו, רגשי לבביה יעשו את שלהם והתוצאות תהיינה מפליאות'.

49 ראו עמ' פה: 'אצל האשה, שאהבתו – חייה, שהרי כל תקוותה בעולמה שיהא לה בעל אוהב, ורק
מילוי שאיפה זו נותן לה עוז ואומץ וכח'.

היסוד והבסיס לשלום-בית הוא: כי על הבעל לדעת כי אין יחסי שותפות בינו ובין אשתו. ויהא חקוק היטב בתודעתו, כי הקב"ה ברא את האשה לתכלית פריה ורביה, לקיום העולם [...] וכאשר הבעל יבצע כל מה שמוטל עליו, אזי תיעשה לו אשתו לעזר, בלי תביעות ודרישות.⁵⁰

דומני אפוא שיחסו המפליג והמרומם של טראוויש לאישה היהודית – העובדה שהוא ממליך אותה על ביתה – אינו משקף חתירה להעצמת מעמדה החברתי או להאדרת תפקידה האיכותי בתא המשפחתי, כי אם מדיר אותה ממעמד שווה בתהליך הזוגי, והופך אותה לנייר לקמוס לסטטוס הרוחני של בעלה. נפליג ונאמר שבשורשי הדברים טראוויש אינו מתעניין בזוגיות שבין הגבר לאישה, אלא בזוגיות שבין הגבר לאלוהיו, שעה שהאישה היא תשורה אלוהית לגבר, שמסייעת בעדו, בזכות חיוזקים חיוביים אך גם שליליים, לקחת חלק פעיל בזוגיות הדאונטולוגית שלו עם האל.

סוגיית התשבחות לאישה

לשם העמקת הדיון בתפיסתו של טראוויש מן הראוי לאתר שני מקרי מבחן (אף שאין בהם ייחוד על פני שאר חלקי הספר). מקרי המבחן שבחרנו הם יחסו של המחבר לתשבחות שהאיש אמור להעתיר על רעייתו ושאלת מקומה של האישה בהתנהלות הכלכלית של הבית. בחרנו בשני מקרים אלה גם בשל העובדה שהם עמדו בעין הסערה של הפולמוס שהתחולל לאחר פרסומו של הספר. אף שהסוגיה של השבח וביטויי ההערכה כלפי האישה ממלאת במידה רבה את כל חלקי הספר, טראוויש מייחד לה דיון בפני עצמו, בפרק השביעי. את דיונו הוא פותח בשאלה מתריסה:

האם לא תחשוד בנו האשה שכל כונתנו בשבח היא לשחדה לעשות מבוקשנו? שהרי בקרוב אחרי הביענו התפעלות ממעשיה אנו מבקשים ממנה טובה. ואז לא די שתסרב לעשות משאלתנו, אלא גם יחרה אפה על שאין שבחה בא מלבנו, אלא מחפצנו האנוכי שתעשה בקשתנו.⁵¹

50 עמ' צג. בגוף פרק זה בא לידי ביטוי פער מעניין בין המהדורה הראשונה למהדורה השנייה. במהדורה הראשונה כתב טראוויש: 'ודע שחוץ ממה שצריך לאוהבה כגופו ולכבדה יותר מגופו, צריך גם להחשיבה כחברו, ולהתנהג אליה בכל המעלות שבהנהגתו אל חברו' (עמ' עא). מנגד, במהדורה השנייה כתב: 'ודע לך, שבנוסף למה שמוטל עליו לאוהבה כגופו ולכבדה יותר מגופו, צריך להחשיבה כשותפתו בחיים, ולהתייחס אליה בכל המעלות שבהנהגתו אל חברו' (עמ' עד). עם זאת, כמו שהדגמנו, השותפות המתוארת איננה שותפות של אמת, כי אם הדרך התייחסות אל האישה, החצנת רגשות הגבר כלפיה ברוח זו, ותו לא.

51 עמ' ק.

מעמד האישה להלכה ולמעשה בפולמוס על אופי ההדרכה הזוגית בחברה החרדית

טראוויש דוחה את החשש בשל קביעתו שכל בני האדם נהנים מאוד משבח שמורעף עליהם, ולכן הם נוטים לדון את המשבח לכף זכות, אף שבהחלט יש מקום לחשדם שמדובר במחמאות שמניעיהן בלתי כשרים. ואולם טראוויש מסתייג:

אך אם יהיה ברור לה בלי שום ספק שמכווין רק לבקשה שבאה אחרי דבריו, אז ודאי לא ישפיע עליה בשבחיו מאומה. על כן בשעת המחמאה עליו להשתדל לעשות כל מה שביכולתו לשכנעה שמצאה באמת חן בעיניו... (ההדגשות במקור).⁵²

טראוויש הולך ומפתח רעיון זה, כאשר בבסיסו עומד החיוב התורני (כך לדעתו) לשבח את האישה בכל מצב, אף אם אין הגבר שבע רצון ממעשיה.⁵³ הוא מסביר שחיוב זה מושתת גם על הרעיון של הכרת הטוב, שכל אדם מחויב בה כלפי מי שהיטיב עמו. השבחים מתוארים אצלו כחיוב, אבל בה בעת הוא מדגיש את תועלתם המעשית, בהעמקת מחויבותה של האישה כלפי בעלה וברצונה לרצונו.⁵⁴ נקודה חשובה ביותר מתגלית אצל טראוויש בבואו לדון באישה שמכעיסה את בעלה ועושה מעשים שמנוגדים לרצונו ולבקשותיו. בהתייחסו למקרים כאלה הוא מביע עמדה סלחנית ביותר, כזאת ששוללת את השיח הזוגי ככלי להרגעת הרוחות ומעצימה את חפצה של האישה בדברי ריצוי ופיוס, אף שאלה מנותקים במידה רבה מן המציאות:

אם למרות שידועת שהוא מעדיף דגים מתוקים היא מבשלת מתובלים, אז סימן לו שעדיין לא נגמר הַכְשֵׁרָה, שהוא עדיין במדרגת 'לא זכה', וירבה בכבוד ויקר וכו' עליה ועל מעשיה, עד שיהפך לבה ותיעשה אשה כשרה כראוי. אך אם לא יאבה להתגבר על תאותו עד אשר יכשירנה כדבעי, ותחת אשר יוסיף לה כבוד ושבח, יבא אליה בדרישות ובחזוק יד, ויכפנה בדברים לעשות רצונו, אזי יצליח – לגרש השלום מביתו [...]

ולפעמים אף בבעל שכבר זכה, עדיין תדבר אשתו ותעשה דברים שהם ממש ההיפך מרצונו [...] רק שכאן הנהגתה המשונה נובעת מטרדותיה המרובות, שהן מעלימות ממנה לפעמים את הלכות הנימוס.⁵⁵

אם וכאשר נוצר צורך ממשי ללבן ולברר עם האישה סוגיות בניהול הבית, אחר שהצטברו בלבו של האיש כעסים ותלונות מרובים, מוצא טראוויש זמן מיוחד, שהוא העת היחידה שבה ניתן ללבן כראוי סוגיות מסוג זה ולהעלות את המכשולים הזוגיים בפני האישה –

52 עמ' קא.

53 ראו עמ' קג: 'בקיצור, אל יאמר האדם "אני חותמי אמת, וזר לרוחי מאד לומר שבחים שאינם אמת מוחלטת. לא אשבח את אשתי אלא אם יגיע לה השבח מאה אחוז" [...] וידוע מהרבה גדולים, שאפילו כאשר הגישה בעלת הבית מאכלים כמעט בלתי ראויים לאכילה, עדיין אכלו וגמרו כל מה שבצחתם, ואף בקשו מיתר המסובים לעשות כן, כדי למנוע בושח ומריבה'.

54 ראו עמ' קו.

55 עמ' קז-קט.

בעת דודים, כלומר בזמן קיום יחסים אינטימיים.⁵⁶ עת דודים היא זמן של גילויי אהבה גלויים וברורים. רק בזמן כזה, שבו האיש 'רואה שדעתה רחבה והעת עת דודים, שהוא בטוח שמרגישה בחוש אהבתו אליה',⁵⁷ יכול הבעל לחשוף בפני רעייתו את מצפונו לבו, וגם אז רק באופן מרומוז ופייסני. מנגד, 'שלא בעת דודים יזהר מהביע דעתו ועצותיו [...] וילכד הבעל במצודת המחלוקת'.⁵⁸

לסיכום, טראויש סבור שנחוץ מאוד להרעיף תשבחות ודברי הערכה על האישה, הן בשל החיוב הדתי המוטל על הבעל מתוקף מעמדו, והן בשל המחויבות הבסיסית שלו כבן אדם לחברו. ואולם לצד הצורך והחשיבות שבריצי האישה ובפיוסה, טראויש איננו מותיר מקום לדיון ולליבון שאלות זוגיות, אלא מעדיף להכביר עוד יותר שבחים ובכך להטביע את התרעומת ואת הכאב בשפע של דברי ריצי. זאת ועוד, הוא מביע חשש מעצם אמירת דברים שנימה של ביקורת או של חוסר הסכמה משתמעת מהם, ומעדיף לדחוק אותם לנישה קטנה וקצרה של 'עת דודים', זמן שניתן לדבר אל האישה בגילוי לב, אך גם אז 'בלשון רכה, ובלשון הצעה, ולא בלשון צווי'. לשון זו לא נועדה באמת ובתמים לשנות את טיב היחסים הבין-אישיים של בני הזוג, אלא 'להכשיר' את האישה לתפקידה הקמאי, להיות כלי עזר לבעל במלאכת התדבקותו בבורא עולם.

הרקע התאולוגי לעמדה זו נעוץ, כאמור לעיל, ביסוד הבריאה של האיש והאישה, וכמו שמסכם גם כאן טראויש: 'ה' ברא את האשה כך שאם יזכה הבעל, לא יצטרך לשום עצות. שאם יכשירנה כראוי אז תעשה רצונו'.⁵⁹

ההתנהלות הכלכלית בבית

אחת הסוגיות שהעלו את חמתו של הרב קליין, שדעתו תוצג להלן, על טראויש היא שאלת ההתנהלות המשקית של הבית היהודי. לסוגיה זו מקדיש טראויש את הפרק ה-12 בספרו, וכותרתו: 'פרשת הכסף והקניות'. את תמצית דבריו מעניק טראויש מיד בהתחלת הדין: 'צריך הבעל להניח כל עניני הכסף בידה, ואל יתעסק בהם בכלל'.⁶⁰

56 הביטוי 'עת דודים' לקוח מיחזקאל טו ח, שם מתוארת עת הדודים כזמן הפקידה, הגאולה שיגאל האל את ישראל. הנמשל ברור, אבל המשל מתאר מציאות של מפגש אינטימי: 'וְאָעֲבַר עֲלֶיךָ וְאָרְאָה וְהִנֵּה עִמָּךְ עֵת דָּדִים וְאֶפְרֵשׁ כְּנָפֵי עֲלֶיךָ וְאֶכְסֶה עֲרֹתְךָ וְאֶשְׁבַּע לְךָ וְאָבֹוא בְּבְרִית אִתְּךָ נְאֻם אֲדֹנָי ה' וְתִהְיֶי לִי'. עם זאת מצאנו גם שימוש בביטוי זה במשמעותו המקורית, כלומר זמן המפגש האינטימי בין גבר לאישה, ראו הקדמת הרשב"א לבית הנשים, תורת הבית הארוך, בית ז, פרק א, אות ב; עוד ראו בשו"תים רבים שהביטוי 'עת דודים' משמעו הזמן שבו החתן והכלה מתייחדים לראשונה, והכול יודעים למה כלה נכנסת לחופה. ראו שו"ת רמ"א, סימן פט; שו"ת מהריט"ץ, סימן רמג; שו"ת מהרי"ט, ב, ועוד רבים.

57 עמ' קז.

58 עמ' קח.

59 עמ' קט.

60 עמ' קסד.

מעמד האישה להלכה ולמעשה בפולמוס על אופי ההדרכה הזוגית בחברה החרדית

ההנמקה לכך היא, כמובן, מעלתו הרוחנית הנשגבת של הבעל, והעובדה שהנגיעה בענייני הממון עלולה לדרדר אותו אל תהומות העולם הארצי:

וכבר ידעת שידיעות וחשבונות בענייני הכסף הם ממפריעי המנוחה והבטחון. ומספרים על גדול אחד שרחץ את ידיו אחר כל פעם שהיה צריך לנגוע בממון. וגם בכך יוכל להקדיש כל זמנו לשמים, או בעל עסק ימצא לו יותר זמן לעסוק בתורה.⁶¹

בכך מבקש טראוויש להמעיט ככל האפשר בחיכוכים בין בני הזוג על רקע כלכלי, ובעצם הוא קורא לנהל שתי מערכות כלכליות, מתוך מתן אוטונומיה מלאה לאישה בכל ענייני ההוצאות שהיא זקוקה להן ושבהן היא מעוניינת.⁶² אוטונומיה זו דרושה כדי להעניק לאישה תחושה של אחריות, של 'פינה בה דעתה היא הקובעת'.⁶³ גם כאן טראוויש קובע שבאמצעות ההכשרה הנכונה שיכשיר האיש את רעייתו, ממילא היא תצמצם את הוצאותיה בכדי לעמוד בתקציב שהוקצה בשבילה. מנגד, אם תוציא הוצאות גדולות יותר, יעיד הדבר שהיא לא הוכשרה כראוי, שלא הובעה בפניה הערכה ראויה, ולכן היא מבטאת את תסכולה באמצעות הוצאות מופרזות. כך כתב:

ואל יתענין בהוצאותיה לפרטיהן, אלא בכל פעם שהכסף בבנק אזל, ימלא חסרונו [...] ואם יוצר גרעון בחשבונם, ישתדל ללוות כסף או לספק לה צרכיה באיזה אופן, ואל יהרהר אחריה, שמא היא מבזבזת את הכספים [...]. ועל ידי שהבעל ממלא כל חסרונותיה [...] וכל שכן אם מעמיד כל ענייני הכספים תחת ידיה, בזה מחונן אותה ברגשי אושר, ועם הכבוד שהוא מעניק לה בזה, שמהוה לה אותה לאהבה כנה, הוא ממלא את כל ישותה בשמחה וחדות חיים.⁶⁴

גם ביחס לקניות מבטא טראוויש עמדה שלכאורה מעניקה לאישה אוטונומיה מלאה. הוא סבור שאם וכאשר בני הזוג הולכים לקניות יחדיו, אל לאיש להיכנס עם רעייתו לחנות או אף להמתין לה בחוץ. יתר על כן, יש להימנע גם מלקצוב לה זמן לשהייה בחנות, אלא עליו לבקש ממנה שתקרא לו כאשר תסיים. כל זאת כדי שלא להלחיץ אותה ולא לתת

61 ש.ם.

62 עמ' קסד-קסה: 'ואם היא אינה רוצה לנהל את ענייני הכספים [...] עדיין יניח תחת ניהולה כל מה שתסכים לקבל. ובמיוחד יזהר שלא תצטרך לבקש ממנו כל פרוטה שתוצא [...] וירא לסמוך על דעתה שצרכים דבר זה באמת [...] ואם יציאותיה יהיו יתירות על מה שהפקיד בתחלה, ולא יהיה לו יותר כסף, ילוה מאחרים או יחפש עצות לספק צרכיה, ויבטח שהיא מוציאה את הכסף בחכמה, ויודעת לא לבזבז. ויסמוך שהיא מחשיבה מאד את תורתו ואינה רוצה לבטלו ממנה שיצא לחפש טרף לביתו, או להוסיף על כמה שעסק עד עתה.'

63 עמ' קסה.

64 עמ' קצד-קצה.

לה תחושה כאילו מעשיה נבדקים.⁶⁵ יתרה מזאת, תוך כדי הרחבה של דימוי חז"לי קובע טראוויש שנשים פטורות מעניינים שהזמן גרמם, כלומר אין לקצוב אותן בלוח זמנים מוגדר.⁶⁶

הכלל העולה מדבריו של טראוויש בסוגיה הכלכלית הוא שגם כאן יש להימנע ככל האפשר משיח זוגי, ויש להעניק לאישה מרחב והרגשה של ביטחון ועצמאות. הוא מיטיב לתאר את מגוון הביטויים של הערכה וכבוד שיש להעניק לאישה, אבל איננו רואה בהם חלק מזוגיות שמושגת על אדנים של אמון ושותפות,⁶⁷ כי אם כזאת שמגבירה את הקרבה של האדם, הגבר, לאלוהיו אגב התעצמותו המוסרית והערכית.

תשובתו של הרב מנשה קליין

הרב מנשה קליין הגיב בתוכחה נמרצת על ספרו של טראוויש.⁶⁸ בפתח תשובתו⁶⁹ רמז הרב קליין שהיה מקום לנסח את מחאתו כנגד טראוויש עד כדי כתיבת ספר נגדי, אבל לעת עתה הוא מסתפק בתשובה. עם זאת, זמן קצר לאחר מכן אכן פרסם הרב קליין חיבור ובו הציג משנה סדורה שמנוגדת בתכלית לזו של טראוויש, אף שלא ציינו בשמו.⁷⁰ בסקירה שלפנינו נדלה את גישתו של הרב קליין משני מקורות אלה, ונדון בשתי סוגיות מרכזיות שהוא מעלה. האחת היא עצם השימוש בכלים פסיכולוגיים טיפוליים בכל הנוגע לבית היהודי, והאחרת היא סוגיית מעמדה של האישה החרדית.

ביחס לעצם השימוש בכלים פסיכולוגיים – אף שכאמור הם אינם חשופים בשום מקום בפרקי הנהגת הבית וגם מגמתו של הספר נראית שונה מאוד מרוח התפיסות הפסיכולוגיות של הזמן – הרב קליין מטיח דברים קשים מאוד בטראוויש, ובעיקר על הקדמתו האוטורית:

והנה עיינתי בספרו הנ"ל ודפדפתי בו וראיתי שרובו ככולו בנוי על שיטות המדעים החילוניים הנקרא (סייקאלאדושי בלע"ז),⁷¹ הגם כי שכל את ידיו בהקדמת הספר וכתב שכל דבריו והיסודות בנויים על פוסקים גמרות מדרשות, אמנם הרואה יראה למעשה אינו כן ואדרבה מתחלתו ועד סופו על פי רוב, אם לא על הכלל כולו, הוא היפוך דרך המסורה ושיטת חכמי המשנה והתלמוד, ראשונים ואחרונים, מפרשי התורה ונושאי דגלה.⁷²

65 עמ' קצו-קצח.

66 עמ' קסז-קסט.

67 ראו לעיל הערות 40, 41, 45, 48.

68 שו"ת משנה הלכות, חלק ט, ניו יורק תש"ס, סימן שיא (עמ' 218-228). התשובה עצמה מתוארכת לג' תמוז תשל"ז (19.6.1977).

69 עמ' 218.

70 ראו לעיל הערה 20.

71 לעוד מתקפה של ר"מ קליין על ההליכה לפסיכולוגים ראו משנה הלכות, חלק יד, סימן קי.

72 עמ' 219. יצוין שהרב קליין פתח את תשובתו ומיען אותה ל"מע"כ [מעלת כבוד] החכם המשכיל'.

מעמד האישה להלכה ולמעשה בפולמוס על אופי ההדרכה הזוגית בחברה החרדית

כמו שהראינו למעלה, מבחינתו של הרב קליין עצם השימוש בכלים מודרניים, ששונים במהותם מאלה שנהגו בהם אבותינו, הוא שלילי, ומשכך אסור. לפיכך ברור שבזיהויה של משנתו של טראוויש עם עמדות פסיכולוגיות מודרניות חרץ הרב קליין את דינה לשבט.

הרב קליין אף מאשים את טראוויש שבהנהגותיו יצא נגד עולם הפסיקה ההלכתי. גם בהמשך דבריו מאריך הרב קליין לצאת נגד ההזדקקות למקורות הפסיכולוגיים, ובעיקר יוצא נגד הסכמתו של ר' יעקב קמנצקי לספרו של טראוויש,⁷³ שממנה עולה שטראוויש אכן השתמש תדיר במקורות פסיכולוגיים כלליים:

ראיתי גם בהסכמת [...] ר' יעקב קאמינצקי [...] שכתב וז"ל [וזה לשונו]: 'ואע"פ שאין לי ידיעה בחכמה זו וכו', ודקדקתי מה כוונתו שאין לו ידיעה בחכמה זו [...] פשוט דבכיון כתב, שאין לו ידיעה בחכמה זו שהיא חכמה שיצאה מבטן אחר, ולא חכמת התורה. והוא מה שקורין (סייקאלאדזשי) [...] אבל פשוט שאם יש בזה ניגוד לתורתנו הקדושה ח"ו לסמוך עליה ואין להאמין.⁷⁴

מרתק לראות כיצד רוקן הרב קליין את הסכמתו של הרב קמנצקי מתוכנה המקורי, והפך אותה להרצאה רטורית ריקה. בכך שדקדק בלשונו של הרב קמנצקי והציג אותה ככזאת שמבקרת את טראוויש, הפך אותה לחרב פיפיות, למקור נוסף ששומט את הקרקע מתחת הלגיטימיות התורנית של פרקי הנהגת הבית.

לשונו של הרב קליין ממשיכה להשתלח בטראוויש, ואף שהוא נזהר מלייחס לו כוונת דון בכתביו, מכל מקום הוא מתגולל עליו בביקורת חריפה ביותר.⁷⁵ יתר על כן, הרב קליין ממקד את ביקורתו במסקנות חיבורו של טראוויש בכל הנוגע למעמד האישה:

מה לי להתערב בחכמות עמים הנקרא (סייקאלאדזשי), ואם האמת שהם מיעצים להתנהג עם האשה כמו שכמ"ע [שכבוד מעלתו] כותב, הרי הוא נגד ההגיון ונגד השכל האנושי הנארמאלי, ושום אדם בר דעת עם שכל הישר איש או אשה לא

73 תואר זה, הגם שבמבט ראשון הוא מרשים, למתמצא בלשונות חכמים בהקדמותיהם ניכר כי יש בו נימה אירונית ברורה (קליין שלל מטראוויש את תואר הרב בכותרת מכתבו, ובמקום זאת כינה אותו 'משכיל', תואר שרחוק מלהיות שבח מפיו של מנהיג חסידי ממוצא הונגרי). ראו גם עמ' 227.

74 ראו לדוגמה: 'זהגם כי אין אני חושדו שח"ו ברוע לב ובזדון סילף את הדברים [...] אבל כבר כתב בספר הישר [...] החכמות הרעות יש חכמות משחיתים האמונה, כגון חכמת האפיקורסים. כל אלה עובד ה' ירחק מהם בכל כחו, כי בטרם שישגי מהם תועלת יאבד אמונתו [...] וכמה חכמים בעיניהם חשבו כי עלו למרום החכמה, וחושבים כי עלו ועמדו בסוד גדול ויעלימוהו מזולתם, ולא ידעו כי רחקו מן האמונה' (שם).

יאמינו שהקב"ה ברא את האשה, שתשב בקתדרה כל ימיה, וברא את האיש לשרתה ולעבדה ולכבדה וליקרה ולשמחה ולעשות כל חפצה כל ימי חייה, בכל עת ובכל שעה, ולא יסיח דעתו ממנה, הן בדיבור והן במעשה. ואפילו כל מה שתעשה לנגדו לצערו ולבזותו ולמשול עליו יקבל על עצמו הכנעה יתירה ולא ימרוד ח"ו בה, להגיד לה ולצערה במה שיגיד לה דעתו. חס מלהזכיר, וכל אדם יודע שלא זו הדרך ישכון בו אור.⁷⁶

הרב קליין מוחה על מיקוד תשומת הלב של האיש ברעייתו, אבל לא על העקרונות הרעיוניים שעמדו בבסיסי משנתו של טראוויש בכל הנוגע לפער המעמדי המובהק שבין האיש לאישה ומעמדו הבכיר באופן מהותי ומובחן של האיש.⁷⁷ מנגד, השקפתו של הרב קליין היא שבעת הצורך יש להתוות דרך טיפולית בידי רב או דמות חשובה שמוסכמת על שני בני הזוג, שכל תכליתה לפשר ולתווך ביניהם. לטענתו, עיקרה של הבעיה הזוגית מקורו בתופעת המודרנה, כדוגמת הנהייה אחרי מותרות והרומנטיזציה של מוסד הנישואין בעיני העם.⁷⁸ לדידו, הדרך לפשרה צריכה לעבור דרך גורם מתווך שאמור לגשר על הפערים בין בני הזוג, ולא רק לשכנע את הגבר ולהאיר לפניו את מחויבותיו המלאות. אדרבה, דומה שעיקר העבודה שהרב קליין מטיל על המפגש הוא לעמעם את זוהרם של המותרות בעיני האישה ולהרגיל אותה לצניעות בהנהגת ביתה ולהנמכת הציפיות.⁷⁹

76 עמ' 219. עוד ראו המשך דבריו בעמ' 220.

77 מעניין לציין שבהמשך התשובה רואה הרב קליין ברעיונות של טראוויש חלק מהמאבק לשחרור האישה: 'זביותר נראה השערתי שעיקר הספר הנ"ל יסודתו (בוואמינס ליב בלע"ז) ולכן מתחלתו ועד סופו שופך סוללה על הבעל, שיפיל עצמו תחת רגלי אשתו, ועליו ואך ורק עליו מוטל החוב של שלום בית. והגם שכתב שאין לאשה לקרוא בספר הזה, מיד הוסיף: "ואם תקרא אז כיון שהיא תדע חובות בעלה יקיים הוא את חובותיו מפני הבושה כיון שידע שהאשה יודעת חובת בעלה לנגדה ויהי' גם מזה תועלת." וא"כ [ואם כן] בין תקרא ובין לא תקרא – הצד השוה שבו שהאשמה תלוי' [ה] בצואר הבעל. וכל זמן שלא יעשה עצמו כעפר תחת כפות רגלה לא יצליח, ולעולם יהי' [ה] קטטה בביתו. רק אם ישמע לה על הכל – אז יהי' [ה] שלום בית' (שם).

78 כך לדוגמה בבית רחל מאשים הרב קליין את בני המשפחות של הזוג על שלא הכינו אותם כראוי לחוויית הנישואין: 'ומסבירים שהנשואין צריכין להיות זבת חלב ודבש רק תענוגים, ואין מסבירים להם שהנשואין הם אחריות גדולה ועבודה קשה וסבלנות זה לעומת זה [...] (עמ' מ-מא). וראו גם: 'עיקר העיקרים מה שצריכים הזוג הצעיר לדעת בשעה שמתקשרין בקשר נישואין ההתחייבות שהם מתחייבים זה לעומת זה [...] (שם, עמ' סה-סו). או: 'ובדרך כלל יש לדעת כי שלום בית אינו דבר שבא ממילא אלא צריך השתדלות לזה משני הצדדים ומאחרים והשתדלות לזה צריך כל ימי חייו [...] (שם, עמ' פט). ההתעסקות במותרות רומזת ככל הנראה למציאות החיים בחברה החרדית האמריקנית.

79 הרב קליין תולה הרבה מבעיות הזוגיות בשאלות פעוטות כדוגמת הצבע והדגם של שואב האבק (עמ' פא-פב), ניקיון הבית (עמ' עב) או נוכחות יתרה של האיש בביתו (סח-סט). דומה שנקודות אלה מורות על התייחסות לעולם החרדי האמריקני יותר מלעולם הישראלי, שבו, לפחות בשנות השבעים, סוגיות אלה לא עמדו כלל על הפרק כדבר שבשגרה.

מעמד האישה להלכה ולמעשה בפולמוס על אופי ההדרכה הזוגית בחברה החרדית

בהכנסת גורם מטפל הרב קליין רואה הכרח לשם הנחיה נכונה של בני הזוג, עד כדי שלילת עצמאותם בקבלת ההחלטות בשלבים מסוימים בחיי הנישואין:

שכשיראו הצדדים שיש ביניהם הרבה חילוקי דעות [...] עצתי לזה ששניהם יקבלו עליהם ללכת לרב חשוב בעירם או אפילו לאדם חשוב שמקובל על שניהם, ובפירוש יתנו ביניהם שבשום אופן אין כונתם בשביל גירושין, אלא להסתדר בענינים המחולקים ויחתמו אצל הרב, שהאיך שהוא יאמר הם יעשו [...] גם הרבה פעמים סדרתי בין זווגים, שלאחר שקבלו עליהם בכמה ענינים אצלי נתתי להם צו, שחוף מאלו הדברים אם יהיה להם ויכוח על ענינים אחרים במשך ששה חדשים או כיוצא בזה לזמן מוגבל, לא יעשו שום דבר עד שישאלו את פי ואני אכריע ביניהם. וב"ה הצלחתי בזה [...] ⁸⁰.

הוא אף חוזר על עמדה זו פעמים מספר בכל מיני הקשרים. ⁸¹ עם זאת, הוא איננו מסיר את האחריות מעל האישה ותובע מהם מאמצים הדדיים בכינונה של הזוגיות המוצלחת. ⁸²

לסיכום, הרב קליין דוחה מכול וכול את עמדותיו של הרב טראוויש ביחס לטיפול הזוגי, הן מבחינת הגורם המייעץ והן מבחינת תוכני הייעוץ. להלן נדגים כיצד בשתי סוגיות אף הרחיב הרב קליין את הדיבור והציע חלופה לעמדותיו של טראוויש. נראה גם כיצד חרף העובדה שביקורתו של הרב קליין מתהדרת, בין השאר, בשיבה אל מקורות מסורתיים לעומת המודרניות שהוא תולה בטראוויש, דווקא העמדות שהוא מציג חושפות עמדה מאוזנת יותר כלפי האישה, שכן הוא רואה בה שותפה מלאה לחיים הזוגיים, ולא רק כלי עזר בקשר הזוגי שבין הגבר לאלוהיו, כמובן בתוך המסגרת הפטריארכלית של החברה החרדית.

יש לציין שאף שטראוויש מוצג בראש ספרו כמטפל, ועל אף דבריו של ר' יעקב קמנצקי בנושא, לא מצאתי השפעות של ממש מעולם הטיפול הזוגי הכללי על ספרו של טראוויש, ובוודאי שאם קיימות השפעות כאלה הן הוצנעו היטב ואינן גלויות בספרו. לשון אחר, דומה שהרב קליין מבקש להשחיר את פניו של טראוויש בעולם החרדי באמצעות האשמתו בהשפעות זרות, גם אם אלה אינן כה ניכרות כמו שהוא תיאר. ⁸³

80 בית רחל, עמ' פא.

81 שם.

82 ראו שם, עמ' ע.

83 למאמר חשוב שמסכם את התמורות שחלו בסוגיית הטיפול הזוגי והמשפחתי בארצות הברית בשנות השבעים של המאה העשרים, ושמכוחו נוכל לבחון את מקומו של טראוויש במסגרת זו, ראו: David H. Olson, Candyce S. Russell & Douglas H. Sprenkle, 'Marital and Family Therapy: A Decade Review', *Journal of Marriage and Family*, 42, 4 (1980), pp. 973-993. במאמר עולות שלוש התפתחויות חשובות שחלו בשנות השבעים: הראשונה, צמצום הפער בין הטיפול המשפחתי לטיפול הזוגי מתוך העמקת החשיבות של הדינמיקה בין בני הזוג

מעמד האישה בשני מקרי מבחן: השבח והכרת הטוב כלפי האישה והשאלה של ניהול משק הבית

נקודה בולטת שהעלתה את חמתו של הרב קליין בפרקי הנהגת הבית היא שאלת ריבוי השבחים שהאיש צריך להרעיף על אשתו וריקנותם. בתשובתו הוא מסכם את גישתו של טראוויש:

היוצא לנו מכל דברינו שמצוה גדולה על הבעל לשמח את אשתו על ידי בדיחות וקלות, ועל ידי רבוי שיחה וריצוי כאשר צריכה לריצוי. ואני אומר ישתקע הדבר [...] ⁸⁴.

הרב קליין מביא את גישתו של טראוויש, שתומך בדיבור של ריצוי מאת האיש כלפי רעייתו בכל מצב והזדמנות, לידי אבסורד. ⁸⁵ את הדברים הוא מבאר בצורה עקרונית יותר דווקא בספרו בית רחל, שם יצא כנגד תופעת המחמאות החלולות:

והנה השקרנים המציאו שהאהבה תלויה בדבור, וצריך לומר להאשה בכל עת ערב

כבעלת השפעה ניכרת וחשובה על הבית; השנייה, העמקת שיתוף הידע בין מטפלים שונים, שבאה לידי ביטוי בפתיחת במות ציבוריות רחבות לדיון בסוגיות טיפוליות וכן במאמרים ובספרים רבים בנושא; ולבסוף, הבנת ההקשר הזוגי בשאלת הטיפול הפרטני, כלומר ההכרה בתרומתה של הזוגיות לעיצוב הנפש הפרטית של כל אחד מבני הזוג, והניסיון לתת מענה לבעיות הפרט כחלק ממערכת כוללת של זוגיות. בניגוד למגמה שמובעת במאמר זה ולפיה בשנות השבעים ביקשו חוקרים רבים להתאים בין הפרקטיקות המקובלות לטיפול זוגי ובין מודל מחקרי קוהרנטי, אצל טראוויש התופעה הפוכה לחלוטין. הוא מציג משנה סדורה ומובנית, שעיקריה פשוטים וברורים לעין כול כמו שהוא מצהיר בתחילת ספרו. הספר כולו איננו אלא התפרטות והרחבה של הרעיונות הבסיסיים שהציג כבר, וממילא הוא אינו עולה בקנה אחד עם אף מודל בן זמנו של טיפול זוגי כללי. יתר על כן, כמו שהראינו, טראוויש איננו מתחבט כל עיקר בשאלת מצבה הנפשי של האישה וראייתה בהקשר הזוגי. אדרבה, הוא מצמצם עד מאוד את הזוגיות כמערכת בין-אישית ומכוון אותה על ציר אחד – הציר הגברי, שהנקבה ממלאת בו תפקיד שולי במהותו, אבל נחוץ לתפקוד השוטף והיעיל. הפונקציונליות שטראוויש מבקש להכניס למערכת הזוגית, כחומה בצורה נגד הגירושין, זרה לרוח המחקר מכול וכול. עוד ראו: Christian C. Beels and Andrew Ferber, 'Family Therapy: A View, *Family Process*, 8 (1969), pp. 280-318; Phillip J. Guerin Jr., *Family Therapy: Theory and Practice*, New York 1976; Sherod Miller, Ramon Corrales & Daniel B. Wackman, 'Recent Progress in Understanding and Facilitating Marital Communication', *The Family Coordinator*, 24 (1975), pp. 143-152

⁸⁴ משנה הלכות, עמ' 222-223.

⁸⁵ 'בוזה מיעץ להבעל שיתחיל לדבר מיד בקומו בבוקר עד שיחטפנו שינה בלילה, ואפילו הוא מצטער משינה מ"מ [מכל מקום] לא יפסיק מלדבר אליה. ולכן אל יפסיק הבעל מלדבר עם אשתו שמפטטת, ואף אם גמרו הענין שדברו, אלא שרואה שרוצה להמשיך – יניח לה, ואל יטעון שאינו רוצה לבטל מלימודו, שאם יפסיקנה ויחזור ללימודו יכשל בכל הנ"ל, ולא יקיים לפוקדה ולכבדה. ואם בועת בן אהבת תורה ידבר עמה על הטעלעפאן [בטלפון], ויהרהר בדברי תורה, וכיוצא בו ועוד ועוד' (שם, עמ' 223).

מעמד האישה להלכה ולמעשה בפולמוס על אופי ההדרכה הזוגית בחברה החרדית

ובקר וצהרים מאהבתו אליו (!). אבל ידוע כי אלו המבטיחים בכל יום וצריכים להבטיח בכל יום מאהבתם הוא משום שהבטחתם שקר ואינו כלום [...] אבל האהבה האמיתית בא מן הלב ואין צריך דבור כלל.⁸⁶

להבהרת סוגיה זו ייחד הרב קליין את חלק הארי של תשובתו (נתיבים ג, ד וה), כאשר הנתב החמישי מוקדש רובו ככולו לשאלת המחמאות והשבחים. לענייננו חשובה ביקורתו הנוקבת דווקא על הפחתת ערכה של האישה בעיני טראוויש, ועל הצגתה כנבוכה וקלה להתרצות:

מעכ"ת [מעלת כבוד תורתו] כנראה חושב שהאשה היא מין בריה, שיושבת כל היום בפחד מהבעל ובשנאה עליהם, וכיוצא בו, והבעל הוא דבר נפרד. אבל באמת חז"ל אמרו כי 'אשתו כגופו', והם חלק אחד. ואין האדם צריך להבטיח לרגליו בכל שעה ושעה שהוא אוהב אותם כמו הראש, ולהבטיח הידים שהם אצלו חשובים כמו הרגלים ושאר גופו. אלא אדם יודע שכל גופו שלו ואין חילוק בין ידיו לרגליו. וכן הוא באיש ואשה, ואין צריך בכל רגע לדבר ולהגיד לה מאהבתו אליה. אלא כשתראה אמיתו אליה, ולא ישקר בה – ממילא תבטח בו, ואם תראה שהוא מועל ומשקר בה, לא יועילו אלף הבטחות.⁸⁷

בהמשך הדברים מחדד הרב קליין את דבריו עוד יותר ומצביע על המגמה הבעייתית בכתיבתו של טראוויש של זלזול באינטליגנציה הנשית:

ובכלל בכל הספר [...] אין לו למע"כ [למעלת כבודו] אלא רפואה אחת: כבוד ויקר לאשה [...] וכי באמת אשה זו אין לה שום דבר אחר בחייה רק כבוד וכבוד וכבוד [...] אבל לפענ"ד [לפי עניות דעתי] אין כל הנשים מחוסרי דעת ח"ו [חס וחלילה], ועבור כבוד המדומה שיעשה הבעל איזה מין קונץ, ויכבדה בפיו, ובאיזה קאמפלימענט של בלאף, וזה הכל. אבל האמת כי נשים צדקניות יודעות מהחוב המוטל עליהם להיות עקרת הבית, לבנות ולא להרוס, וגם יודעות האחריות נגד הבעל לסייעם בקדושתם ולעודדם לכל דבר שבקדושה, והנאה להם ונאה [כך במקור] לעולם. אמנם כל זה באשה כשרה שעושה ע"פ התורה ולא לפי רוח הזמן והוואמינס לייב [Women's Lib] וכדומה.⁸⁸

86 עמ' עט. וראו משנה הלכות עמ' 226: 'האמת בזה כי אבותינו אבות אבותינו כבר כבשו לנו את הדרך נלך בה – לכבד את האשה יותר מגופו, אבל בדבור לא ידבר אלא במדה ובמשקל, ומלה בסלע שתיקה בתרין. ואדרבה, הממעט בדיבור ואינו משקר, ואינו מדבר דברי הבל ושקרים ובלא"ף, אלא מכלכל דבריו במשפט – לעולם לא ימוט'.

87 עמ' 226. אין לכחד שלאורך תשובתו מרבה הרב קליין לערב בדבריו סופרליטיביים פוגעניים וחסרי הערכה כלפי נשים, שמבוססים ברובם על ציטוטים ממקורות קדומים. ואולם כאן אני מבקש להצביע דווקא על חילוף התפקידים בין הרב קליין לטראוויש בשאלת הקשר שבין מעמד האישה האונטולוגי ובין יחסו הסובייקטיבי של האיש אליה.

88 שם.

אין ספק שדבריו של הרב קליין על תנועת שחרור האישה⁸⁹ אינם משקפים היכרות עמה, כי אם מפגש פופולרי שמנוגד למגמתה של תנועה זו; אבל גוף טענתו הוא שאל האישה יש להתייחס כאל ישות בעלת חשיבה עצמאית, בעלת אחריות וכבוד עצמי. גישתו של טראוויש, לעומת זאת, ממעיטה מאוד בערכה של האישה כישות עצמאית, וממילא מוצאת בה רק כר לעודף מחמאות שנועדו לרצותה ולהפעיל אותה כהוגן, ולא מעבר לכך.⁹⁰ מצג דומה מצוי גם ביחס למחלוקת בנושא ניהול משק הבית והתנהלותם הכלכלית של בני הזוג. את הנתיב השישי והאחרון מייחד הרב קליין לשאלת ההנהגה הכלכלית, המבוססת לשיטתו דווקא על שקיפות ומעורבות הדדית של השניים.⁹¹ גם כאן למתכון מעשי של זוגיות נפנה לבית רחל, שם מבאר הרב קליין את הדברים באר היטב:

אם תראה האשה שבעלה בדוחק תראה לו פנים שוחקות ותפייסהו [...] דכיון שרואה שאין בידו יכולת להביא מה תועיל שאלתה? ובראותו שנוהגת עמו באכזריות גם הוא מסיר אהבתו ממנה [...] ואם מתבייש ממנה מוכרח לעמוד על פרשת דרכים לגנוב ולגזול כדי למלא שאלתה [...] לכן כראות האשה בעלה בדוחק תרבה עליו ברחמים לפני המקום [...] ובראות האישה אהבת אשתו עמו אף שהוא בחוסר כל נכנס שמחה בלבו.⁹²

הרב קליין רואה בצרכים הכלכליים של בני הזוג הזדמנות להעצמת הקשר הזוגי אגב פתיחה של ערוצי תקשורת חדשים. הוא אינו מוצא בהתעלמותה של האישה מהדוחק הכלכלי דבר ראוי, וודאי שאינו חושב שהאישה אינו צריך לשתף את רעייתו בקשיי הפרנסה. במודל שהציב טראוויש, לעומת זאת, על האישה להותיר את רעייתו בבועה כלכלית ולהתעלם מהדוחק שהם מצויים בו כדי לספק את רצונה.

89 Women's Lib הוא קיצור של המילים Woman's Liberation – מגמה שרווחה בעולם המערבי למן מאה התשע עשרה ובאה לידי ביטוי שונה במגוון חברות, תרבויות ומדינות. לסקירה על הורתה של מגמה זו ועל מקומה בקידום תנועות חברתיות מתקדמות יותר שהיו ניצני הפמיניזם, ראו Jo Freeman, 'The Origins of the Women's Liberation Movement', *The American Journal of Sociology*, 78, 4 (1973), pp. 792-811. מקורות רבים דנים ביכולותיה של האורתודוקסיה להתמודד עם רעיונות שהעלתה תנועת השחרור הנשית, אבל לא כאן המקום להרחיב בעניין זה. בהקשר האמריקני ראו Lynn Davidman, 'Accommodation and Resistance to Modernity: A Comparison of two Contemporary Orthodox Jewish Groups', *Sociological Analysis*, 51, 1 (1990), pp. 35-51. עוד ראו בפרקים הראשונים אצל תמר רוס, ארמון התורה ממעל לה: על אורתודוקסיה ופמיניזם, תל אביב 2007.

90 חשוב לציין שבמקום אחר, משנה הלכות, חלק י, סימן רפד, ר"מ קליין קובע על סמך מגוון מקורות שמותר להחניף לאישה ולשנות בדברים עמה מהאמת מפני דרכי שלום. ראו גם שם, יא, סימן קל.

91 ראו עמ' 227: 'זודאי שצריך לפרנסה וליתן לה כל מה שאפשר לו לפי כבודה [...] אבל מי שמע כזאת שהבעל חייב שיהי' [ה] העבד, ויעבוד ויביא את הכל ויתן אל האדון, וכשיצטרך ליתן פרוטה לצדקה או לדבר אחר ילך ויבקש ממנה?!

92 בית רחל, עמ' מז-מו.

מעמד האישה להלכה ולמעשה בפולמוס על אופי ההדרכה הזוגית בחברה החרדית

יתרה מזאת, בניגוד גמור לעמדותיו של טראוויש הרב קליין רואה בדוחק הכלכלי הזדמנות של האישה לפנות לקב"ה ולשטוח לפניו את תפילותיה. העובדה שהוא מכיר ביכולותיה הרוחניות של האישה ורואה בהן כלי לחליץ את הזוג ממצר, לכל הפחות ממצר תודעתי, מעידה על מעמד ועל חשיבות שהוא מייחס לה, על אף ההגבלות המעשיות שהוא מטיל על נשים במסגרת המשפחה.

סיכום

במאמר זה הבאנו את עמדותיהן של שתי דמויות רבניות בשנות השבעים של המאה העשרים. הללו התפלמסו בסוגיות הליבה של מעמד האישה אגב דיון בהדרכה הזוגית שתשמש תריס מפני תופעת הגירושין שהלכה והתרחבה בשנים אלה. עיוננו נסב סביב הטיעונים שעומדים בבסיס התייחסויותיהם של צבי דב טראוויש ושל הרב מנשה קליין לשאלת מעמדה של האישה במארג המשפחתי, וכן בשאלות שנגזרות מדיון זה.

במאמר ביקשתי לשרטט את המגמה העולה מכתביהם של שני רבנים אלה בכל הנוגע לתמורה שצריכה להתחולל, אם בכלל, במקומה של האישה בתא המשפחתי. עמדותיו של טראוויש משקפות תפיסות פטריארכליות, במידה רבה כאלה שמבטאות זלזול בנשים והפחתה בערכן. הוא מדיר את האישה מכל שיח אמתי בקשר הזוגי, ואיננו רואה בה מושא לתקשורת בין-אישית נורמטיבית.⁹³ יתרה מזאת, הוא אף מדיר אותה מהזוגיות עצמה ואינו רואה בה שותפה לקשר הזוגי כלל וכלל. עם זה חשוב לציין שלנוכח המציאות החברתית שהתמודד עמה טראוויש (כמו שפירטנו בתחילת המאמר), יש בדבריו משום העצמה של מעמד האישה וניסיון לתקן את היחס המעשי כלפיה אגב הפחתה במעלתה המהותית.

טראוויש רואה באישה ברייה שנועדה לסייע לבעל להתעלות מבחינה רוחנית, וכזאת היא הקטליזטור הרוחני שלו, שדה המבחן שבו עליו לזכך ולרומם את מעלותיו המוסריות והמידתיות. כעסה של האישה וחוסר שיתוף הפעולה שלה בקשר הזוגי אינם ביטוי להיעדר תקשורת של ממש, שכן תקשורת כזאת לא נועדה להתקיים מעולם; היא אינה אלא ביטוי לחוסר שביעות רצון אלוהית מהתקדמותו הרוחנית והמוסרית של האיש. טראוויש מציג את הנשים כריקניות ונבובות, שנהנות ממותרות העולם הזה מתוך התעלמות מחיי האמת, המוסר והיושר, שהם האתגר האנושי האולטימטיבי. הוא מגדיל לעשות ובספרו משרטט אופנים ל'אילוף' האישה ול'הכשרתה' באמצעי שכנוע מכניים, נטולי מטען רגשי עמוק, כעדותו הוא. נכון שהוא מדגיש באופן מוחלט את החיזוקים

93 ביחס לשבח מזויף ומוגזם כלפי האישה, ראו פרקי הנהגת הבית: 'ואפילו אם נדמה לה כמעט בבירור, שבעלה מגזים למען השלום, עדיין תקבל האשה מחמאותיו בסיפוק רב, בראותה שבעלה מחשיבה ואוהבה עד כדי כך, שמוצא לנכון לשבחה, תוך כדי העלמת האמת ממנה. כי לולא כן, מה איכפת לו להכאיבה ולומר לה את האמת כמות שהיא. ועל כן חושבת היא, מה לי האמצעים בהם הוא משתמש לרוכשני העיקר שהוא אוהבני' (עמ' קטו).

החיוביים באמצעי השכנוע והאילוף ומבטל את ערכם של החיזוקים השליליים, אך כאמור בספרו לא ניתן לאתר מודל כלשהו של זוגיות שמושגת על אדנים של הדדיות והבנה, על הכרה בערך האנושי הנשי.

ניתן לקבוע אפוא שטראוויש מבקש בעצם לחצוץ בין בני הזוג על ידי 'המלכה' של האישה על מחוזות מסוימים שבהם אין לבעל נגיעה של ממש, ובכך לתת לה את תחושת החשיבות העצמית שכל כך נחוצה לה. אף שמדובר בעמדה שבמבט ראשון משקפת נסיגה ממעמד האישה המקורי בחברה החרדית, לפני השפעתן של רוחות הזמן הפמיניסטיות, במבט מעמיק יותר ניתן למצוא במהלך שמוביל טראוויש העצמה גדולה של האישה אגב אימוץ היבטים מסוימים מאוד מהמהפכה העולמית בזכויותיה. כלומר, מבחינה מהותית, בכל הנוגע לתפיסתה של האישה בעיני בעלה, מעמדה הורע עד מאוד, אבל בפועל, בתוך הבית פנימה, היא זוכה לחירויות חדשות, לאוטונומיה על הוצאות הבית ולעיגון מוצק של חובת הגבר להקשיב לה ולהתייחס ברצינות לצרכיה ולמצוקותיה.

מנגד, הרב קליין מביע עמדה שמבקשת לשמר לא רק את מסגרות ההלכה של חז"ל ושל הפוסקים, אלא גם את הסופרלטיבים והסטראוטיפים המוצגים במקורות הלכתיים ורעיוניים גם יחד. יתרה מזאת, הרב קליין גם מקדש מנהגים עממיים והנהגות מסורתיות, גם אם אין להם מקור מפורש בספרות התורה שבעל פה. ככזה ניתן לראות בנקל את עמדותיו הבלתי שוויוניות ואת שאיפתו לכונן מערכת משפחתית פטריארכלית מובהקת. ואולם חרף זאת הוא איננו מוכן לקבל את השקפותיו של טראוויש על אודות ההאדרה (שיש בה הרבה מן ההדרה) של האישה במערכת הזוגית. כמה וכמה פעמים הוא מוחה כנגד העמדות המבטלות את דעתה של האישה ומציגות אותה כמי שמוכרת את שלום הבית בעבור אתנן של כבוד, דברי פיוס וריצוי וחשבון הוצאות פתוח. הוא בהחלט רואה בה שותפה, אם כי לא שווה, בקשר הזוגי, דווקא מכוח האצטלה האורתודוקסית הלא-מודרנית שעטה על עצמו.⁹⁴

הרב קליין מביע אפוא חשש כפול: ראשית הוא מתנגד לכל דבר שמעורר אסוציאציה של תפיסות פמיניסטיות, אבל הוא גם מתנגד לתפיסה שמציגה את האישה כפתייה מוחלטת. תפיסת עולמו מותירה את הנשים כבעלות פונקציה מוגדרת שממנה אל להן לחרוג.

גם כאן ניתן לאתר היבט של קדמה, של אימוץ אלמנטים מסוימים של העצמת הכוח הנשי, לכל הפחות מבחינה מהותית. הרב קליין מאשר את מעמדה של האישה כשותפה מלאה בכל ענייני הבית, והעובדה שהוא מסרב להעניק לה את החירויות שדיבר עליהן

94 ראו דבריו בבית רחל: 'האשה', שהיא פטורה מלימוד תורה, רצונה שבעלה ילמוד תורה, ולהשיג על ידי בעלה מה שאינה יכול להשיג [...] ומטבע הדברים לשאוף ולהגיע לדבר שאינו יכול להגיע בעצמו [...] (עמ' סז). גם כאן, על אף הקביעה הדיכוטומית שלאישה אין נגיעה של ממש בלימוד התורה, הרב קליין רואה בעידוד הבעל ללמוד ביטוי של כמיהה רוחנית להצדקה אונטולוגית של האישה כעובדת האל בהתאם למגבלותיה. ודאי שאין כאן ביטוי של שוויון, אבל גם אין כאן ביטול של הלגיטימציה הנשית לשאוף לשלמות אנושית ודתית.

מעמד האישה להלכה ולמעשה בפולמוס על אופי ההדרכה הזוגית בחברה החרדית

טראוויש, מקורה בדעתו שאין מדובר בחירויות של ממש, כי אם בקליפה חיצונית שמכסה על יחס מזלזל ומתנשא. הרב קליין מבקש להעניק לאישה אחריות על הבית ועל התא המשפחתי, יחד עם בן זוגה, ולא במקומו. אף שמבחינה מעשית בכל הנוגע להתנהגות האישה בביתה ומחוצה לו הרב קליין מבקש לשמר את מסורות העבר, בדבריו הוא מבטא התקדמות מסוימת לנוכח רוחות הזמן. ייתכן שפולמוס זה הוא שעמד בבסיס השינויים שביצע טראוויש במהדורות של ספרו, אף שהוא לא סטה מדרכו העקרונית ודבק בהשקפותיו שמדירות מהמציאות הזוגית את היסוד הנשי.

מכל מקום, דומני שקריאתו של טראוויש לשינוי מהותי ביחסו של האיש כלפי רעייתו, אף שהושתתה על מודל לא שוויוני מובהק, תרמה תרומה מסוימת לשינוי שגבר והלך בעשורים האחרונים במעמדן של הנשים בחברה החרדית, הן לנוכח תפוצתו של החיבור ומהדורותיו, והן לנוכח המלצותיהם והנחיותיהם של כמה תלמידי חכמים להשתמש בו. עם זאת, דווקא עמדותיו של הרב קליין ביטאו גישה שבמהותה מוצאת מקום שוויוני יותר, בעל ערך של שותפות מושכלת, בתוך הבית פנימה, על אף קריאתו השמרנית לבסס את הבית אך ורק על מנהגי העבר.

בעשורים שבאו אחרי הפולמוס שביסוד מאמרנו, ניכרה תנופה גדולה בספרות החרדית בסוגיות של בניין הבית. רבים מספרים אלה ממוענים לשני בני הזוג, ומצוי בהם מדור מיוחד לנשים, ולחלופין מצאנו גם ספרות חרדית שממוענת רק לאישה, ובכך מעצבת מודל שלם של אחריות נשית כלפי הבית.⁹⁵ יתר על כן, כמו שמצביעים אחדים מהמחברים העוסקים בדמותה של האישה החרדית כיום ובמעמדה,⁹⁶ ניכר שהחברה החרדית בארצות הברית ובישראל כאחד מקבלת את האישה יותר ויותר כחלק מהותי שראוי להתייחסות מיוחדת, רוחנית וגשמית, בתוך התא המשפחתי, אף שההתערות בחברה המודרנית מולידה בעיות משל עצמה.

אין ככוונתי לטעון שהפולמוס שסקרנו ביצע מהפכה זו, אך אין ספק שהדיון בשאלת מעמדה של האישה במשפחה הוליד מחשבה יתרה בנושא, שהקשתה על מוסכמות חברתיות נושנות ולימים חייבה להציג מודל חדש לשאלת מקומה של האישה בתא המשפחתי. סביר אפוא להניח שהרחבת הדיון הרבני משקפת מענה לשאלות קיומיות שצפות ועולות בציבור פנימה.

95 ראו הרב שלום ארוש, חכמות נשים: בגן השלום (לנשים בלבד), ירושלים תשס"ט; שאול רפאל, עצות והנהגות טובות לנשים, ירושלים תשס"ו; הרב אליעזר שלמה שיק, ספר אוצר לנשים, בני ברק תשס"ה; אליהו ביטון, ספר ילקוט חנה, ביריה תשס"א; מרדכי הלוי-וייס, קונטרס קיצור דינים מהלכות נדה וטהרת בת ישראל: כה תאמר לבית יעקב, ירושלים תשס"א; אהרן צבי רומפלר, מאמר כה תאמר לבית יעקב: הדרכה נחוצה לנשים, ירושלים תשס"א; שמואל יפהן, ספר המצוות הקצר לנשים, בני ברק תשנ"ז, ועוד. ראו גם ספרות שכתבו נשים בעבור נשים: רב"י (בעילום שם המחברת), יופי של צניעות, ירושלים תשס"ח; נחמה גריזמן, בעיניה של אשה: מבט חסידי לתורת חיים, ירושלים תש"ס; הנ"ל, לחיות עם הזמן, ירושלים תשנ"ז, ועוד.

96 ראו לעיל הערה 11.

